

НАРОДНІ ПРОКЛЬОНИ В КОНТЕКСТІ МОВИ І КУЛЬТУРИ**(на матеріалі української та німецької мов)**

Н.Б.Головіна

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Стаття посвячена изучению національно-языковой специфики фразеологизмов со значением пожелания в украинском и немецком языках. Раскрыты причины изоморфизма / алломорфизма фразеологизмов-проклятий в двух языках. Определена роль культурного фактора в формировании их негативной семантики.

This article focuses on ethno-specific features of phraseological units expressing wishes in Ukrainian and German. The author studies the origin of allomorphy / isomorphy in phraseological curses and describes cultural influence on formation of their negative semantics.

*“У мові ми завжди знаходимо
сплав власне мовного характеру з тим,
що мова перейняла від характеру нації”.*

В. фон Гумбольдт

Жваві дискусії вітчизняних і зарубіжних учених, які розгорнулися упродовж останніх десятиліть навколо питання про “культурний зміст” мовного знака (див. праці Н.Д.Арутюнової, Л.К.Байрамової, І.О.Голубовської, Є.М.Верещагіна, С.Н.Денисенко, Д.О.Добровольського, В.В.Жайворонка, Р.П.Зорівчак, В.І.Кононенка, В.Г.Костомарова, М.П.Кочергана, В.В.Левицького, К.І.Мізіна, А.М.Приходька, О.О.Тараненка, В.М.Телії, О.В.Тищенко, М.І.Толстого, W.Fleischer, W.Nöth та ін.), викликають особливий інтерес у фразеологів. Адже ФО мають виразний національний колорит, зумовлений специфікою історичного розвитку народу та його мови.

Цілісне оформлення наприкінці ХХ століття антропометричної парадигми в лінгвістиці вимагає залучення до вивчення мови етнічного складника “як явища вищого рівня: його національний шар лежить у площині усвідомленого, пропущеного через ментальний світ набору символічних уявлень, конотацій, асоціацій, оцінок тощо” (1, 159). Такою ж мірою це стосується народних прокльонів, питома вага яких у лексикографічних джерелах української та німецької мов є значною. Відтак постає питання про взаємозв'язок між культурним чинником і значенням “злопобажання” у фразеологізмах цього типу. Розв'язанню питання сприятиме основне завдання статті, яке полягає в лінгвокультурологічному аналізі фразеологізмів-прокльонів у контексті національно-культурних, зокрема й міфологічних уявлень про світ двох народів.

Незважаючи на різний ступінь вивченості паремійного фонду в мовах світу, для лінгвістики загалом актуальними залишаються питання про мотиваційну базу фразем, про історію розвитку їх узагальнено-цілісного значення, про образну базу слів – структурних елементів фразеологічної одиниці, зокрема про національний компонент, який істотно позначається на фразеологічному значенні. Ці питання становлять значний інтерес для етнолінгвістики, лінгвокультурології та лексикографії, є важливими для міжкультурного спілкування.

Серед найзначніших сучасних проблем фразеології є питання про універсальне та ідіоетнічне в мовних системах. Аналіз наукових розробок і публікацій свідчить про поступову популяризацію цього напрямку досліджень на матеріалі української (Л.Г.Авксентьев, М.Ф.Алефіренко, М.П.Кочерган, Ф.П.Медведев, Л.Г.Скрипник, В.М.Русанівський, В.Д.Ужченко, Д.В.Ужченко), англійської (Б.М.Ажнок, С.К.Богдан, G.Leech), німецької (О.Б.Вальо, В.І.Гаврись, М.В.Гамзюк, С.Н.Денисенко, Т.В.Тодорова, F.Kraas) та інших мов, і лише часткову його розробку в царині зіставних студій (М.А.Алексєнко, В.М.Вовк, О.І.Гамалі, І.О.Голубовська, А.М.Григоращ, О.В.Забуранна, Р.П.Зорівчак, Д.І.Квеселевич, В.І.Кононенко, В.М.Мокієнко, В.Л.Пирогов, О.О.Селіванова, О.Б.Ткаченко, М.В.Чіжмарова), зокрема на матеріалі української та німецької мов (Н.Б.Головіна, О.Ф.Кудіна). Предметом зацікавлень цих авторів стають актуальні проблеми теорії методології зіставного вивчення фразеології споріднених, віддалено споріднених та неспоріднених мов, що активізує використання поширених лінгвістичних методів, таких, як: порівняльного, семантичного, культурологічного, психолінгвістичного, методу семантичного поля, компонентного, контекстуального та кількісного аналізу. Результати сучасних контрастивних досліджень фразеології різних мов засвідчують, що “незаперечним нині є положення про примат мовного змісту над формою, тому в зіставних дослідженнях, де різноманітний емпіричний матеріал дає мовознавцям можливості знайти стабільні точки відліку, саме семантичний фактор сприяє вибору ґрунту для зіставлення,

стає вихідною точкою для досліджень від третього члена порівняння, тобто є *tertium comparationis* у зіставних дослідженнях” (2, 88).

Звернення до фразеологізмів зі значенням побажання в українській і німецькій мовах, питому вагу яких складають прокльони, спричинене: 1) відсутністю спеціальних зіставних досліджень фразеологізмів цього типу; 2) не розв’язаним питанням про їх національну своєрідність; 3) не з’ясованими причинами ізоморфізму / аломорфізму висловів-злопобажань; 4) не встановленими міжмовними відповідниками, не визначеними лакунами цих фразеологічних одиниць у двох мовах, не виявленими збігом і розбіжностями у використанні фразеологізмів на основі спільної семантики “прокльон” у двох віддалено споріднених мовах тощо.

Свого часу М.Ф.Сумцов писав: “Прокльони так само притаманні народам, як і молитва, і можна сумніватися, щоб існував де-небудь народ без молитв і прокльонів. Побажання народжені в хвилини світлого настрою; злопобажання вилились із роздратування, в моменти підвищеного психічного настрою. Тому в прокльонах, при всій їх стислості, багато солі та гіркоти. Давня людина, - зауважував учений, - на своєму особистому та на досвіді інших мала більше матеріалу для вибору проклять, ніж для вибору побажань” (3, 10). У лексикографічних джерелах української та німецької мов зафіксовано декілька слів, що відбивають поняття “злопобажання”. Укр. *проклин* 1. Лайливий вислів, який виражає різкий осуд к.-, ч.-н., обурення, ненависть і т.ін. 2. Те саме, що *прокляття*; те, що обтяжує, мучить, робить нещасним когось, завдає лиха, горя тощо (4, 804); *прокляття* – покликання Божого гніву на когось і слова, якими бажається зло і нещастя. Від *клясти* (5, 130); *клятьба* – осуд, супроводжуваний зловісним пророкуванням, побажанням; прокляттям (6, 195). Нім. *Fluch, m* – прокляття; використовується на позначення сильних (емоційно) виразів. *Verflucht* “проклятий” стало уживатися у XIX ст. замість необразливого, простодушного *verflucht*. *Verfluchen* має значення “бажати, насилати на к.-н. лють Господа” (7, 717); *Fluch, m* – побажання, яке (за містичною картиною світу) має магічну силу та здатне прикликати названу силу (диявола, вовка) (8, 212). *Verwünschung, f* 1. Вислів, яким проклинають к.-н., що-н.; 2. Чаклунство (9, 1675).

Тож, фразеологізми-прокльони (далі – ФП) розуміємо як стислі вислови фольклорного походження з властивими їм диференційними ознаками фразеологічної одиниці (стійкість, відтворюваність, цілісність та образність), які характеризуються негативною семантикою.

Семантичний аналіз досліджуваного матеріалу безпосередньо змикається з культурною спадщиною її носіїв, оскільки в формальному відношенні прокльони тісно пов’язані з іншими фрагментами народної словесності: з прикметами, забобонами, присяганнями, закляттями, замовляннями, нашіптуваннями і т. ін. Щодо прикмет, то колись в Україні падіння ікони в хаті сприймали як пророкування великого горя в родині. Віра в те, що людина, котру не будуть “витримувати” образи, загине, зумовила появу ФП *Щоб на тебе образи падали!* (3, 16) – евфемістичного замітника злопобажання *Щоб ти помер!* Поганою прикметою німці вважали кування зозулі, що знайшло своє мовне втілення. З XVI століття лексему *Kuckuck* використовують як евфемістичний замітник демоніма *Teufel* “чорт, диявол” (8, 448). Існує певне припущення щодо цього, а саме: вирішальну роль у формуванні національного зооморфічного образу диявола відіграла одна з давніх німецьких легенд про те, що колись, перелітаючи через море, зозуля вбила свого чоловіка, через що була покарана Господом, який, позбавивши її материнських почуттів, залишив її жорстокою та підступною (10, 103). Відповідно до цього не важко встановити пряме значення ФП *Hol dich der Kuckuck!* (Вхопи тебе зозуля!); *Daß dich der Kuckuck hole!* (Щоб тебе зозуля вхопила!); *Gehe zum Kuckuck!* (Иди до зозулі!); *Scher dich zum Kuckuck!* (Геть до зозулі!); *Zum Kuckuck!* (До зозулі!) (*j-n zum Kuckuck schicken – j-n verfluchen* (11, 594), буквально: посилати кого-небудь до зозулі – кого-небудь проклинати), а саме: “щоб сталося з тобою щось лихе”. Однак попри загальнонаціональну тенденцію щодо вживання в німецькій мові назви цієї пташки у значенні “чорт, диявол”, нами помічено, що її фразеологічний фонд зберігає вислів *Der hört den Kuckuck nicht mehr rufen* – “його дні злічені, до наступної весни він не доживе” (12, 753) (Він вже більше не почує зозулі), який засвідчує зв’язок зозулі з поняттям “відлік”, так само як і в українській мові (порівняймо, укр. *Бодай ти не почув ні зозулі святої, ні Божого гromу!, А бодай ти зозулі не чув!, Щоб ти зозулі не почув!* (12, 148), у яких лексема *зозуля* уособлює весну), тим самим підтверджує, з одного боку, універсальні тенденції в організації цього асоціативного поля, а з іншого, вказує на особливості його реалізації в різних культурах.

Побоювання прокльонів і клятьби, лихих і лайливих слів, які завжди засуджувалися громадою, зумовило появу в суспільстві численних забобонів, пересторог, що ставали причиною певних мовних обмежень. За переконанням наших пращурів, прокляття, більшість з яких містять згадку про демонічні сили, можуть негативно позначитись на фізичному та психічному стані людини, яка їх уживає в повсякденному житті. Згідно з народною мудрістю, “*B добрий час сказати, а в лихий мовчати!*, *Der Gute kommt herein, der Böse bleib’ draußen!*” Семантичний аналіз ФП, що мають компоненти з семою «зло» у зіставлюваних мовах, дозволяє виділити кілька тематичних груп: 1) назви живих (птаха, звір, комаха) та міфічних істот (злі люди, духи, божества) – нім. *Hol dich der Kuckuck!* (13, 451; 14, 451); *Hol dich der Fuchs!* (15, 228); *Hol dich der Teufel!* (16, 322); укр. *Бодай тобі ворони очі довбали!* (12, 262); *А щоб тебе кури*

загребли! (17, 736); *Чорт би тебе снік!* (17, 717); *Бодай його п'явки тили!* (12, 10); *Бодай вовки тебе їли!* (18, 139); *Черви б його поїли!* (18, 946); *Враг його беру!* (18, 150); *Бодай тебе грець спалив у діжі!* (18, 197); *Аби тебе дідько сколов!* (18, 242); *Нехай мара бере!* (18, 464); 2) назви природних явищ (сніг, грім, блискавка, вітер, буря) – нім. *Da soll doch (gleich) ein heiliges Donnerwetter dreinschlagen!* (15, 151); укр. *Бодай тебе сніг спалив!* (19, 314); *Щоб грім його убив і блискавка спалила!* (20, 311); *Вітри б тебе сперли!* (12, 228); *Щоб тебе буря вивернула!* (17, 734); 3) назви предметів (начиння, зброя) – укр. *Бий тебе коцюба!* (18, 808); *Побий тебе коцюба і чесний макогін!* (21, 333); *Щоб тебе кулі постріляли!*; *Бодай у війні перша куля не минула!* (12, 212); 4) назви хвороб (чума, лихоманка, холера) – нім. *Daß dich die Schwestern!* (15, 184); *Dass dich Sankt Velten ankomme!* (15, 276); *Dass dich die Pest!* (14, 649); укр. *Бешиха в живим!* (12, 23); *Дав би тобі Бог дихавицю на груди!* (12, 569); *Бодай його пранці з'їли!* (18, 45); *Взяла би тебе смага!* (12, 298). Такий мовний прийом, як залучення для здійснення зловісного пророкування суб'єкта-виконавця, допомагає тому, хто кляне, тобто чинить гріх, “залишаючись у тіні” та уникаючи за це покарання.

Великим гріхом вважалося вживання священних назв у прокльонах, чим можна “накликати біду на свій рід” (3, 10). Певним свідченням про поширення цього забобону та його дієвість нині є такі українські та німецькі мовленнєво-побутові варіанти ФП зі зміненим лексичним складом. Нім. ФП *Himmel, Sack, Zement!* (15, 335) (Небо, мішок, цемент!) уживається з тим самим значенням, що й ФП *Himmel, Herrgott, Sakrament!* (Небо, Господь Бог, таїнство причащення!) ФП *Schmelz und Schimmer!* (Відблиск і блиск!) є сучасним варіантом ФП *Donner und Blitz!* (Грім і блискавка!), який містить назву язичницького божества. Такий прийом, як заміна компонентів вислову при збереженні його значення, підтверджує думку багатьох дослідників, що значення фразеологізму – це не проста арифметична сума значень компонентів, а певне основне значення, яке хоч і має конструктивний характер, але закріплюється асоціативним зв'язком за певним звукорядом традицією вживання в мовленні (22, 105-107; 23, 39-50).

Можливо, давні народи запозичували один у одного вірування, а з ними і поетичні образи. Аналіз внутрішньої форми укр. ФП *Щоб тебе лунь вхопив!*, якому відповідає нім. ФП *Hol dich der Geier!* дозволяє вилучити етнокультурну інформацію про релігійно-містичні уявлення двох народів. За давніми народними легендами, величезні птахи, як-от: лунь, шуліка, можуть затулити світло сонця, адже вони є демонічними істотами п'їтьми, уособленням диявола (24, 372). Одним із головних елементів, що вплинув на формування цього образу, вважаємо асоціативний ряд: *великий розмір, темний колір, характер поведінки* (пор. *шулікою налітати* “раптово накидатися” (6, 560)) – “жорстока зловна істота”. ФП *Щоб тебе лунь ухопив!* можна пояснити так: *щоб тебе лунь ухопив* – щоб ти загинув, щоб тебе рознесли хижі птахи. Лунь у великор. *falco rusticolus*, в інших слов. *vultur milvus*, тобто шуліка. Прокляття з лунем часто вживається в поезії різних народів, мотивом якої є смерть героя, та символізує те, що крук несе його руку (3). Ключ до пояснення нім. ФП, засвідчених з XV століття *Hol dich der Geier!* (Вхопи тебе шуліка!); *Hol mich der Geier!* (Вхопи мене шуліка!); *Daß dich der Geier hole!* (Щоб тебе шуліка вхопив!); *Geh zum Geier!* (Іди до шуліки!) також лайливого вислову *Pfui Geier!* (Тьху, шуліка!) (25, 522-523), якому в українській мові відповідають лайливі вислови типу *Чорт забери!*, *Хай йому грець!*, *Тряся тобі!* та українських ФП *Щоб лунь ухопив (ухопила)*; *Щоб лунь злизав (злизала)* (17, 450). За Великим тлумачним словником сучасної української мови, шуліка – великий хижий птах родини яструбиних з сірим оперенням (4, 416); лунь – хижий птах родини яструбиних із сірувато-білим пір'ям у самців (4, 497). Птахи-хижаки, які харчуються стервом, отримали негативну оцінку як німців, так і українців, що зумовило збіг конототивної модальності ФП двох мов з цими компонентами. На нашу думку, доцільним буде згадати слова І.Я.Франка: “В багатих покладах народної культури й творчості завжди лежали могутні зароди майбутнього, спочивали сімена, котрі й по тисячах літ не втратили своєї плодючої сили” (26, 49).

Одним із різновидів народного словесного мистецтва є клятви та присягання, виникнення яких пов'язане насамперед з бажанням людини підтвердити справедливість своїх слів, переконати когось у правдивих свідченнях тощо. Різні заприсягання містять фразеологічні фонди зіставлених мов: побажання собі смерті, хвороби, зубожіння, конкретної фізичної вади чи навіть раптового зникнення. Прокляття насилають на різні частини тіла, внутрішні органи, переважно на те, що виявляється для людини найціннішим. У наш час виробилося дещо формальне ставлення до клятви, проте колись покарання, зазначене в присяганні українського селянина чи німецького бюргера, переважно здійснювалося громадою. В етимологічному збірнику “Галицько-руські народні приповідки” (1901 – 1910 рр.) І.Я.Франко наводить ФП *Най на мене дерня поросте, як це не правда!*, який коментує: “клятьба дерном – глухий спомин старосвітської присяги під дерном. Під дерном руська присяга – старий спосіб присяги особливо в спорах за межу: обійти спірне місце, несучи на голові дерню, тобто шмат землі з травою. Того, хто порушив клятву, б'ють безжалю, поклавши на землю” (12, 545). Ризикував залишитися без бороди, яка серед німців була в давнину зовнішньою ознакою мужності та чоловічої сили, порушник клятви *Bei meinem Barte!* Народна символіка німців щодо бороди бере свій початок у архаїчній міфології древніх прусів, де основні божества протиставлялися за ознакою “той, хто має велику бороду” або “той, хто не має бороди” (27, 163).

Припускаємо, що втратити бороду для німця є навіть страшнішим, ніж втратити голову. В сучасній німецькій мові фразеологізми *Bei meinem Barte!* – жарт. Клянись своєю бородою! (28, 60) та *Bei meinem Kopfe!* – жарт. Клянись своєю головою! (29, 514) ідентичні за основним значенням “присягання”. Отже, борода та голова мають для чоловіка однаково важливе значення. Натомість ФП *Ich lasse mir den Kopf abschneiden!* (29, 514) (Даю голову на відсічення!) зі значенням клятви та *Du wirst gleich rasiert!* – розм. Зараз і до тебе черга дійде! (28, 482) (Зараз тебе поголять!) зі значенням погрози підтверджують наше припущення щодо значущості бороди для німця. “Постраждати” від прокльону *Щоб йому на тому світі чорт бороду обпалив!* (3, 14) може й борода українця.

Одним із потужних джерел ФП у зіставлених мовах є знахарські замовляння – тексти, призначені самим фактом свого виголошення вплинути на хід подій, змінити його в бажаному напрямку. Вони функціонують у сфері сакрального буття народу й людини, репрезентують своєрідну світоглядну систему, особливу картину світу. В основі замовлянь – неконвенційне сприйняття словесного знака, який мислиться передусім як знак іконічний та індексальний. Нашепти як один із різновидів впливу на людину (тварину) через слово, відзначаються своїм негативним зарядом, хоча в певних випадках спрямовані на отримання позитивного результату. Так, здавна відомими є ворожіння “на слід”, його вважали найнебезпечнішим. Вірили, якщо ворожка увіткне в слід людини чи тварини цвяшок, ті будуть кульгати. З такою ж метою вирізали ножом частину землі з відбитком ноги і нашіптували, “законували слід” (30, 225). Німці, шотландці також устромляють цвях у слід людини, якій бажають нашкодити. Слов’яни замазували слід у піч або спалювали його, аби людину “зв’ялити”. До такого вдавалися й молоді панянки, щоб “присушити” парубка, який не відповідав на їхнє кохання. Отже, повір’я про вплив на людину через її слід є доволі поширеним. Ним, до речі, частково мотивується побажання в українській мові *Щоб був легким, як пір’їнка!* (31, 81). Твірною семантичною базою виділеного фразеологізму слугує національно-культурна метафора *бути легким* (таким, що не залишає “важких” слідів, має легку ходу) – “не мати хвороб і грихів”. Слід у ФП *укр. Бодай твій слід запає!*, якому відповідає *нім. Laß von dir jede Spur fehlen!* уособлює не тільки людину, а й символічно поєднує всі гілки генетичного дерева родини або цілого народу.

Представлена типологія фразеологізмів зі значенням “прокльон” на матеріалі української та німецької мов не є вичерпною, проте вона засвідчує, що джерелом конотативної модальності цих одиниць виступає національний образ, який відбиває етноспецифічне осягнення певного фрагмента доквілля. На цьому фоні стає зрозумілим, що прокльони двох віддалено споріднених мов – української та німецької – є неідентичними, але експліцитно вони виявляють міжмовно-інтеркультурну інваріантність на основі їх спільного концептуального підґрунтя, тому належать до спільної абстрактної моделі.

Звісно, результати цієї розвідки потребують подальшої розробки, оскільки проаналізовано лише незначну частину мовного матеріалу, тому перспективність дослідження вбачаємо у контрастивному вивченні глибинних зв’язків універсальне → ідіоетнічне у двох мовних системах з урахуванням когнітивних процесів, психологічних механізмів і стратегій ефективної комунікативної взаємодії.

1. Кононенко В.І. Концепти і символ: лінгвокультурологічний аспект. – Мова. Людина. Світ: До 70-ти річчя професора М.Кочергана. – К., 2006.
2. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: Підручник. – К., 2006.
3. Сумцов М.Ф. Пожелания и проклятия (Преимущественно малорусские). – Харьков, 1896.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., 2001.
5. Етимологічно-семантичний словник української мови. – Вінніпег, 1995.
6. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970.
7. Duden. Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Bibliographisches Institut Mannheim / Wien / Zürich, Dudenverlag, 1963.
8. Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Begründet von Oswald A. Erich und Richard Beitzl. – Stuttgart, 1955.
9. Deutsches Universalwörterbuch. Herausgegeben und bearbeitet vom Wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion unter der Leitung von Günther Drosdowski. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich, 1989.
10. Головіна Н.Б. Фразеологізми зі значенням побажання в німецькій та українській мовах: Дис. ... канд. філол. наук 10.02.17. / Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2007.
11. Langenscheidts Großwörterbuch als Fremdsprache / Большой толковый словарь немецкого языка: Для изучающих немецкий язык. – М., 1998. Большой немецко-русский словарь. – М., 1969.
12. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко: В 3-х т., 6-ти вип. // Етнографічний збірник. – Львів, 1901-1910.
13. Немецко-русский фразеологический словарь / Под ред. Л.Э.Бинович, Н.Н.Гришина. – М., 1975.
14. Німецько-український фразеологічний словник: У 2 т. / Уклад. В.І.Гавриць, О.П.Пророченко. – К., 1981.
15. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich, 1992.
16. Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упоряд. В.Бобкова, Й.Багмут, А.Багмут / Вст. ст. В.Бобкової – К., 1963.
17. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К., 1999.
18. Приповідки або українська народна філософія / Зібрав та видав В.С.Плавюк. – Едмонтон, Альберта,

- 1946.
19. Українські народні прислів'я, приказки / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії / Упоряд. В.Бобкова, Ф.Лавров, М.Ліждвой / Відп. ред. М.Т.Рильський. – К., 1955.
 20. Прислів'я і приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М.М.Пазяк. – К., 1991.
 21. Милорадович *В.П.* Життє-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
 22. Абрамец И.В. К вопросу об эллипсисе фразеологических единиц // Актуальные вопросы лексикологии. – М., 1969.
 23. Печерица И.Ф. К вопросу о лингвистической природе эллипсиса фразеологических единиц // Вопросы немецкой филологии. – Челябинск, 1974. – Вып. 4.
 24. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К., 1992.
 25. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. – Freiburg, 1976.
 26. Франко І.Я. Твори в двадцяти томах. – К., 1955.
 27. Этимология 1983. – М., 1985.
 28. Осовецька Л.С., Сільвестрова К.М. Фразеологічний словник німецької мови. – К., 1964.
 29. Немецко-русский словарь / Под. ред. А.А.Лепинга и Н.П.Страховой. – изд. 5-е, стереотип. – М., 1968.
 30. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – М., 1989 – 1990.
 31. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича и других / Спорудив М.Номис. – СПб., 1864.